

Nikolaj Alexandrovič Berďajev

**PRAMENY A SMYSL
RUSKÉHO KOMUNISMU**

přeložil Jakub Šedivý

PROSTOR

neměl morální oporu. Kulturní konzervativní ideje a síly v Rusku neexistovaly. Všichni snili o překonání rozkolu a roztržky v té nebo jiné formě kolektivismu. Všechno směřovalo k revoluci.

KLASICKÝ MARXISMUS A MARXISMUS RUSKÝ

1

Na začátku osmdesátých let byl narodnický socialismus překonán a revoluční hnutí se nemohlo dále rozvíjet pod jeho vlajkou. Už vznik strany *Narodnaja volja*, která si vytyčila především čistě politický cíl, totiž svrhnout samoděržavnou monarchii pomocí teroru, znamenal krizi narodnictví. Revoluční inteligence ztratila víru v rolnictvo a rozhodla se spoléhat jen na vlastní hrdinství. Atentát na Alexandra II. stoupenci strany *Narodnaja volja* nejenže nevedl k vítězství revoluční inteligence, ale v době Alexandra III. vyvolal silné reakční hnutí jak ve vládě, tak ve společnosti. Revoluční hnutí nenašlo žádné skutečné sociální zázemí. V té době vznikla v zahraničí mezi emigranty skupina *Osvoboždenije truda* (Osvobození práce). V jejím čele stáli Georgij Plechanov, Pavel Axelrod, Vera Zasuličová a Lev Dejč. Tehdy se zrodil ruský marxismus a sociálnědemokratické hnutí. Po Marxovi a Engelsovi byl Plechanov jedním z hlavních uznávaných marxistických teoretiků. V minulosti byl Plechanov členem narodnických revolučních organizací *Zemlja i volja* a *Čornyj pereděl*. Během života v západní Evropě se Plechanov stal zcela západním člověkem velmi racionalistického založení, celkem kulturním, třebaže nikoli na nejvyšší

úrovni, revolucionářem spíše teoretickým než praktickým. Mohl stát v čele marxistické myšlenkové školy, ale nemohl stát v čele revoluce, jak se za revoluce také ukázalo. Přesto na Plechanovových knihách vyrostlo několik generací ruských marxistů včetně Lenina a vůdců ruského komunismu. Původně byl marxismus v ruském prostředí krajní formou ruského západnictví. První generace ruských marxistů zápasily především se starými směry revoluční inteligence, s narodnictvím, a zasadily mu smrtelné rány. Ruský marxismus očekával, že Rusko osvobodí průmyslový rozvoj, kterému se právě narodnictví chtělo vyhnout. Kapitalistický průmysl musí vést k vytvoření a rozvoji dělnické třídy, která je třídou osvoboditelkou. Z tohoto důvodu byli marxisté pro proletarizaci rolnictva, kterou narodníci nechtěli připustit. Marxisté se domnívali, že konečně našli pro revoluční osvoboditelský boj skutečnou sociální základnu. Jedinou reálnou sociální silou, o kterou je možné se opřít, je vznikající proletariát. Proto je třeba třídní revoluční vědomí proletariátu rozvíjet. Je třeba jít nikoli za rolníky, kteří odmítli revoluční inteligenci, ale za dělníky, do továren. Marxisté se považovali za realisty, protože k rozvoji kapitalismu v té době v Rusku skutečně docházelo. První marxisté se chtěli opřít ani ne tak o revoluční inteligenci, o úlohu osobnosti v dějinách, jako spíše o objektivní společensko-ekonomický proces. Utopický socialismus narodníků marxisté s pohrdáním napadali. Pokud ruský revolucionář-narodník byl především člověk emocionální, potom ruský revolucionář-marxista byl převážně typ intelektuální. V souladu s podmínkami, ve kterých vznikl ruský marxismus, marxisté zprvu zdůrazňovali deterministické a evoluční prvky v Marxově učení. Bojovali proti utopismu, snění, a byli hrdí na to, že konečně objevili pravdu vědeckého

socialismu, který jim sliboval jisté vítězství na základě zákonitého, objektivního společenského procesu. Socialismus bude výsledkem ekonomické nevyhnutelnosti, nevyhnutelného vývoje. První ruští marxisté velmi rádi mluvili o rozvoji materiálních výrobních sil jako o hlavní naději a opoře. Přitom je zajímal ani ne tak hospodářský rozvoj Ruska, tedy pozitivní cíl a blaho, ale spíše to, jak vytvořit nástroje revolučního boje. Taková byla revoluční psychologie. Cíle ruské revoluční inteligence byly zdánlivě stejné, získala však nový nástroj boje a pocítila pevnější půdu pod nohama. Marxismus byl složitější intelektuální teorií než teorie, o které se do té doby revoluční inteligence opírala, a vyžadoval větší myšlenkové úsilí. Byl však považován za revoluční nástroj, především za nástroj boje proti starým proudům, které se ukázaly jako bezmocné. Zpočátku marxisté působili dokonce dojemem méně extrémních a sveřepých revolucionářů než staří socialisté-narodníci nebo socialisté-revolucionáři, jak začali být označováni, a stavěli se proti teroru. Byl to však klamný zevnějšek, který zmýlil dokonce i policii. Vznik ruského marxismu představuje vážnou krizi ruské inteligence, která otřásla základy jejího světónázoru. Z marxismu vyvěraly různé nové proudy. A abychom se v nich mohli orientovat, musíme pochopit podstatu marxismu a jeho dvojakost.

Marxismus byl daleko složitější jev, než se obvykle předpokládá. Nesmíme zapomínat, že Marx vyšel z prostředí německého idealismu počátku 19. století a byl prodchnut myšlenkami Fichte a Hegela. Stejně tak Feuerbach, hlavní představitel levicového hegelianismu, i tehdy, když se označoval za materialistu, byl zcela v zajetí idealistické filozofie, a dokonce zůstával svérázným teologem. Zvláště u mladého Marxe je cítit, že vycházel z idealismu, který poznamenal

celou koncepci materialismu.¹ Marxismus samozřejmě dává plné právo interpretovat marxistickou doktrínu jako důsledný systém sociologického determinismu. Ekonomika určuje veškerý lidský život, na ní závisí nejen celá struktura společnosti, ale rovněž celá ideologie, celá duchovní kultura, náboženství, filozofie, morálka a umění. Ekonomika je základna, ideologie je nadstavba. Existuje nezvratný objektivní společensko-ekonomický proces, který vše určuje. Způsob výroby a směny je jako prapůvodní život, na němž závisí všechno ostatní. Člověk nemyslí a netvoří sám, ve svém nitru, je to záležitost společenské třídy, k níž patří, ta myslí a tvoří, ať už jako šlechtic, velkoburžoa, maloburžoa, nebo proletář. Člověk se nemůže osvobodit od ekonomiky, která ho určuje, pouze ji reflektuje. To je jedna stránka marxismu. Vládu ekonomiky v lidském životě nevymyslel Marx a nemůže za to, že ekonomika takovým způsobem ovlivňuje ideologii. Marx to pozoroval v kapitalistické společnosti Evropy, která ho obklopovala. On však tuto zkušenost zobecnil a dal jí univerzální charakter. To, co objevil v kapitalistické společnosti své doby, pokládal za základ každé společnosti. V kapitalistické společnosti mnohé objevil a mnoho pravdivého o ní vypověděl, ale jeho omyl spočíval v zobecnění parciálního. Marxův ekonomický determinismus má velmi osobitý charakter - demaskuje iluze vědomí. Pro náboženské vědomí dělal totéž už Feuerbach. Marxova metoda demaskování iluzí vědomí velmi připomíná to, čím se zabýval Freud. Ideologie, která je jen nadstavbou, náboženská vyznání, filozofické teorie, morální hodnoty, umělecká tvorba, to vše ve vědomí iluzorně odráží skutečnost, která je především skutečností ekonomickou, tj. kolektivním bojem

1/ Viz citovaná Cornuova kniha.

člověka s přírodou za udržení života, podobně jako u Freuda je to především sexuální skutečnost. Bytí určuje vědomí, jenže bytí je především materiální, ekonomické bytí. Duch je epifenomenem tohoto ekonomického bytí. Marxismus neodvozuje každou ideologii a každou duchovní kulturu z ekonomiky bezprostředně, nýbrž prostřednictvím třídní psychologie, to znamená, že sociologický determinismus marxismu obsahuje psychologický článek. Ačkoli existence třídní psychologie a třídní deformace všech idejí a různých druhů víry je nezpochybnitelná, samotná psychologie je nejslabší stránkou marxismu; tato psychologie byla racionalistická a zcela zastaralá.

Abychom pochopili smysl sociologického determinismu marxismu a jeho demaskování iluzí vědomí, musíme věnovat pozornost zcela jiné stránce marxismu, která ekonomickému materialismu zdánlivě protiče. Marxismus není jen doktrínou historického nebo ekonomického materialismu o úplné závislosti člověka na ekonomice, marxismus je také učení o vykoupení, o mesianistickém poslání proletariátu, o budoucí ideální společnosti, v níž lidé již nebudou na ekonomice závislí, o síle a vítězství člověka nad iracionálními silami přírody a společnosti. Jádrem marxismu je v tomhle, nikoli v ekonomickém determinismu. To, že člověk je zcela determinován ekonomikou v kapitalistické společnosti, patří minulosti. Determinace člověka ekonomikou může být interpretována jako hřích minulosti. V budoucnosti to však může být jinak, člověk může být osvobozen z otroctví. A aktivním subjektem, který ho z otroctví osvobodí a připraví mu lepší život, je proletariát. Proletariátu jsou přisuzovány mesiášské vlastnosti, na něj se přenášejí vlastnosti vyvoleného národa Božího, on je novým Izraelem. Jedná se o sekularizaci starohebrejského mesianistického

vědomí. Páka, kterou bude možné změnit svět, je nalezena. I zde Marxův materialismus přechází do krajního idealismu. Marx objevuje v kapitalismu proces dehumanizace, zvěcnění (Verdinglichung) člověka. S tím je spojeno geniální Marxovo učení o fetišismu zboží. Všechno v dějinách, ve společenském životě je produktem lidské aktivity, lidské práce, lidského boje.¹ Ale člověk se stává obětí iluzorního, klamného vědomí, v jehož důsledku výsledky své vlastní činnosti a práce chápe jako vnější objektivní svět, na kterém je závislý. Neexistuje věčná, objektivní ekonomická skutečnost, to je iluze, existuje jen lidská aktivita a aktivní vztah člověka k člověku. Kapitál není objektivní věčná realita, která existuje nezávisle na člověku, kapitál jsou jen společenské vztahy lidí ve výrobě. Za ekonomickou skutečností se vždy skrývají živí lidé a sociální skupiny. A člověk svou aktivitou může tento přízračný svět kapitalistické ekonomiky roztavit. K tomu je povolán proletariát, který se stává obětí této iluze, totiž fetišizace a zhmotnění produktů lidské práce. Proletariát musí bojovat proti zvěcnění člověka, proti odlidštění ekonomiky, musí ukázat, že lidská aktivita je všemocná. To je zcela jiná stránka marxismu, stránka, která byla silná u raného Marxe.² Víru v aktivitu člověka, subjektu, převzal z německého idealismu. Je to víra v lidského

1/ Ve svých tezích Marx o Feuerbachovi říká: „Hlavní nedostatek veškerého dosavadního materialismu spočívá v tom, že předmět, realita, vnímavost jsou chápány pouze ve formě objektu nebo ve formě nazírání, nikoli jako smyslově lidská činnost, praxe, nikoli subjektivně.“ K. Marx, *Thesen über Feuerbach*. Tato pasáž je v naprostém protikladu k materialismu a blíží se existenciální filozofii.

2/ Tuto stránku marxismu podtrhuje a rozvíjí G. Lukács, nejchytřejší z komunistických spisovatelů, v knize *Geschichte und Klassenbewußtsein. Studien über marxistische Dialektik*.

ducha a je s materialismem neslučitelná. V marxismu jsou prvky opravdové existenciální filozofie, která odhaluje iluze a klam objektivizace a lidskou aktivitou překonává svět objektivizovaných věcí. Pouze tento aspekt marxismu mohl vzbudit entuziasmus a vyvolat revoluční energii. Ekonomický determinismus znevažuje člověka, povznáší ho jedině víra v aktivitu člověka, která může způsobit zázračnou proměnu společnosti.

S tím souvisí i revoluční, dynamické chápání dialektiky. Je třeba říci, že dialektický materialismus je nejspíše slovní spojením. Nemůže existovat dialektika materie, dialektika předpokládá logos, smysl, možná je pouze dialektika myšlení a ducha. Marx však přenesl vlastnosti myšlení a ducha do útrob materie. Materiálnímu procesu je vlastní myšlení, rozum, svoboda, tvůrčí aktivita, a proto materiální proces může vést k vítězství smyslu, k ovládnutí celého života sociálním rozumem. Dialektika se mění v exaltaci lidské vůle, lidské aktivity. Vše je určováno už nikoli objektivním rozvojem materiálních výrobních sil, nikoli ekonomikou, ale revolučním třídním bojem, tj. aktivitou člověka. Člověk může překonat moc ekonomiky nad svým životem. Podle Marxových a Engelsových slov dochází ke skoku z říše nutnosti do říše svobody. Historie se ostře rozdělí na dvě části, na minulost determinovanou ekonomikou, kdy člověk byl otrokem, a na budoucnost, která začne vítězstvím proletariátu a bude zcela určovaná aktivitou člověka, sociálního člověka, když nastane království svobody. Přechod od nevyhnutelnosti ke svobodě je chápán v Hegelově duchu. Ale revoluční dialektika marxismu není logickou nevyhnutelností sebeuvědomění a samovývoje ideje, nýbrž je aktivitou revolučního člověka, pro kterého není minulost závazná.

Svoboda je uvědomovaná nevyhnutelnost, ale toto uvědomění si nevyhnutelnosti může dělat zázraky, zcela obrodit život a stvořit něco nového, nebývalého. Přejít ke království svobody je vítězstvím nad dědičným hříchem, za který Marx pokládal vykořisťování člověka člověkem. Celý Marxův morální patos je spojený s odhalením vykořisťování práce jako základu lidské společnosti. Marx zjevně zaměňoval ekonomické a etické kategorie. Učení o nadhodnotě, která odhaluje vykořisťování dělníků kapitalisty, Marx považoval za vědecké ekonomické učení. Ve skutečnosti je to především učení etické. Vykořisťování není ekonomický fenomén, je to především fenomén morální, nemravný vztah člověka k člověku. Existuje do očí bijící protiklad mezi vědeckým amoralismem Marxe, který nemohl připustit etické zdůvodnění socialismu, a krajním moralismem marxistů v hodnocení veřejného života. Celé učení o třídním boji má axiologický charakter. Rozdíl mezi „buržoou“ a „proletářem“ je rozdíl mezi dobrem a zlem, nespravedlností a spravedlností, mezi těmi, kteří zasluhují pokárání, a těmi, co si zaslouží pochvalu. V marxistickém systému došlo ke spojení logicky protikladných materialistických, vědecko-deterministických, amoralistických prvků s prvky idealistickými, moralistickými, nábožensko-mýtovými. Marx vytvořil skutečný mýtus o proletariátu. Poslání proletariátu je předmětem víry. Marxismus je nejen vědou a politikou, je také vírou a náboženstvím. A v tom spočívá jeho síla.

2

Rusové zpočátku pochopili marxismus především po stránce objektivně-vědecké. Nejvíce ohromovalo Marxovo učení

o tom, že socialismus bude nevyhnutelným důsledkem objektivního ekonomického vývoje, že je determinovaný samotným vývojem materiálních výrobních sil. Znamenalo to naději. Ruští socialisté přestali pociťovat svou existenci jako bezdůvodnou a zbavili se pocitu, že stojí nad propastí. Cítili se jako „vědečtí“, nikoli utopičtí, sniví socialisté. „Vědecký socialismus“ se stal předmětem víry. Ale pevná naděje, kterou vědecký socialismus dává na uskutečnění vytouženého cíle, je spjatá s rozvojem průmyslu, se vznikem třídy továrních dělníků. Země, která zůstane výhradně zemědělská a rolnická, takovou naději neposkytuje. Proto museli první ruští marxisté nejprve vyvrátit narodnický světonázor, dokazovat, že v Rusku se rozvíjí a musí se rozvíjet kapitalismus. Boj za tezi, že se v Rusku rozvíjí kapitalistický průmysl, a tím se zvyšuje počet dělníků, byl revolučním bojem. Socialisté-narodníci se v očích marxistů divže nezačali jevit jako reakcionáři.

Marxismus byl vnímán různě. Pro jedny znamenal rozvoj kapitalistického průmyslu v Rusku naději na vítězství socialismu. Vzniká dělnická třída. Všechny své síly musíme věnovat tomu, aby se dělnická třída stala uvědomělejší. Tak to řekl Plechanov: „Pro kapitalismus je celá dynamika našeho společenského života“. Když to říkal, neměl na mysli přímo průmysl, ale dělníky. Pro druhé, zejména pro legální marxisty, měl rozvoj kapitalistického průmyslu význam sám o sobě a revolučně-třídní stránka marxismu ustupovala do pozadí. Patřil k nim především Pjotr Struve, představitel buržoazního marxismu. Ti ruští sociální demokraté marxisté, kteří později získali označení „menševici“, si velmi cenili teze, že socialistickou revolucí je možné uskutečnit pouze v zemi s rozvinutým kapitalistickým průmyslem. Proto bude socialistická revoluce v Rusku možná tehdy, až Rusko